

ТИТОВИМ СТАЗАМА РЕВОЛУЦИЈЕ,
ИЛИ БОГАЗАМА УСМЕНЕ ИСТОРИЈЕ? ¹Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет

Апстракт: Структура овог рада дефинисана је на пресјеку заинтересованости за (мета)теоријске аспекте усмене историје, животних прича, (ауто)биографских наратива и породичних предања, али и репрезентације рефлексивног односа не само према властитом искуству теренског истраживања него и према поимању контекста који је омогућио артикулацију и трансмисију гласова у позадини великих наратива Народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Анализирају се одабрани теренски записи из села Јаворани, биљежени у периоду од 2012. до 2022. године у оквиру неколико различитих научноистраживачких пројеката које повезује метода усмене историје, жанр предања и анализа (ауто)биографског наратива. Испоставља се да су архетипске матрице патријархалне културе (а не само структурисање наратије на традиционалним наративно-реторичко-сужејним моделима) парадигматичне и утицајне у процесу обликовања референцијалне и, нарочито, евалуативне равни наратива о Другом свјетском рату и Револуцији. Закључује се да у наративној организацији личног и колективног сјећања казивачи често посежу за традиционалним обрасцима који обезбјеђују прихватљиву интерпретацију (за породичне, а онда и личне идентитете) фондирајући догађаја и поступака који су из аспекта званичног, идеолошког прихватљивог и потенцираног дискурса деградирани, смјештајући наратив у јасно препознатљив социокултурни и идеолошки контекст традиционалне културе.

Кључне ријечи: Други свјетски рат, усмена историја, животне приче, породично предање, (ауто)биографски наратив

Уводне напомене

Тематски и проблемски аспекти овога текста одабрани су у складу са концепцијом темата *Фолклор народноослободилачке борбе (НОБ-а). Изазов њојсоцијалистичке и њојјугословенске хуманистичке* (в. Ђорђевић Белић, Пандуревић 2021), и то у сегменту који се односи на феномене усмене историје и контранаратива који се конструишу на фону институционално посредованог културног памћења. Стога, полазећи од конструктивистичких теорија у оквиру постмодерног схватања историје и критике „објективних“ репрезентација, овај рад настаје у зони динамичног преговарања између два облика дискур-

¹ Рад је настао у оквиру пројекта *Занемарени архиви књижевности и културног наслеђа* који се уз финансијску подршку Министарства за научнотехнолошки развој, високо образовање и информационо друштво Републике Српске реализује кроз сарадњу Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци и Института за књижевност и уметност у Београду.

са о Народноослободилачкој борби и Револуцији. На једној страни су наративи које истраживач актуелизује и вреднује као наслеђе (и властитог) формалног образовања и живота у социјализму, односно као институционално посредовано културно памћење које се из неупитног ракурса друге половине 20. вијека редефинисало као проблематизована, али и те како присутна парадигма транзиционог вишегласја. На другој страни су наративи које су понудили саговорници на терену, чија се култура сјећања консолидовала око породичног и локалног предања, и то оног предања које у тематском, идеолошком и емоционално-психолошком смислу припада наративном корпусу усмене историје поражених. Монолитна матрица културе памћења и репродуковања великих наратива социјализма постављена је, дакле, наспрам гласова који нуде увид у животне приче појединаца, слику ратне и поратне свакодневице, као и осмишљавање прошлости из перспективе не само личног и колективног искуства него и из перспективе актуелног друштвеног и политичког контекста. Намјера је да се посредством различитих наративних стратегија које се уочавају на одабраном узорку теренских записа прикажу искуства суочавања са колективном траумом коју дијеле казивачи, као припадници и потомци стигматизоване заједнице. Намјера је и да се прикаже истраживачко искуство суочавања са аутентичним, проскрибованим, личним и непоновљивим доживљајима и свједочењима. Избором теме наглашава се важност методе која уважава условљеност наратива и друштвених пракси у процесу конструисања наративног идентитета.

У првом дијелу овог текста пружа се увид у методологију теренског рада који је, када је ријеч о материјалу који се користи овом приликом, континуирано обављан од 2012. до 2022. године, у оквиру пројеката *Проучавање и заштитна нематеријалне културне баштине Републике Српске* (2012–2017)² и *Занемарени архиви књижевности и културног наслеђа* (2018–2022)³. Централни сегменти текста отварају простор за индивидуалне гласове саговорника, кроз екстензивне транскрипте, који се потом анализирају са различитих становишта, а посебно место припада фолклористичкој визури.

Овакву аналитичку усмјереност налагале су усменопоетска и формулативна стилизација наратива и спонтана репродукција традиционалне слике свијета на плану дескрипције и евалуације.

2 Пројекат је реализован на Филолошком факултету у Бањој Луци, уз финансијску подршку Министарства науке и технологије и Владе Републике Српске.

3 Овај пројекат осмишљен је на основу искустава стечених током претходних истраживања традиционалне културе и нематеријалног културног наслеђа, али и увида у теренску и архивску грађу која, по себи, проблематизује релевантност и обухватност корпуса који се најчешће користи за анализе и синтезе у области фолклористике. Напомена о претходним проучавањима односи се у првом реду на резултате мултидисциплинарних (етнолингвистичких, фолклористичких, антрополошких) истраживања, са акцентом на рекогностицији терена, издвајању елемената нематеријалног културног наслеђа и процјени њиховог значаја у процесу изградње и очувања идентитета локалних заједница.

Реалије прошлости реконструисане су у процесу усмене комуникације и стилизације која често посеже за усменопоетским образцима. Инерција епског патоса је готово неизбјежна, будући да се личне и породичне историје позиционирају у оквиру историјског и егзистенцијалног искуства заједнице. Овај закључак проистиче из покушаја да се снимљени материјал сагледа кроз систем жанрова животних прича (Smith, Watson 2001: 183–207).⁴ Лично и колективно искуство доводе се у везу и на плану наративне организације (нпр. заједничка животна прича⁵) и на плану могуће класификације са тематско-мотивским предзнаком (наратив о заточеништву, затворски наратив, наратив о преживљавању, наратив о трауми, наратив о путовању). Закључује се, такође, да је искуство сукоба превасходно артикулисано у епском кључу, иако се тек по изузетку реферише на оружани сукоб, односно битке и конфронтације на бојном пољу. У Другом свјетском рату и Револуцији⁶ заједница је нападнута и споља и изнутра, а након овог искуства „свој“ и „туђи“, као фундаменталне категорије традиционалне културе (структурисане кроз систем бинарних опозиција), њеним носиоцима никада више неће бити јасне и саморазумљиве. Парадигма „пошљедњег времена“, катаклизмичног урушавања „нашег“ свијета због сагрешења нас самих и огрешења о етику међуљудских односа унутар заједнице, представља референцијалну раван са које се, из перспективе времена садашњег, гради наратив о прошлости, чак и онда када се (очекивана) епска стилизација дискурса трансформише у правцу баладичног и хришћанско-моралистичког проседеа:

Кад на Божић, јадна мајко, куца на врата...

Дери, дери...

Тага: – Напредуј!

Вели: – Рођак, ајд изиђи! – Тамо било, там бадњак се звао, волко т било оваца, волко... Благосива.

И вели: – Ђе родца Млађа, Млађенка?

Каже: – Каква Млађенка... рођаче... брате...

4 Полазећи од наратолошких претпоставки, америчка теоретичарка књижевности и феминизма Сидони Смит разликује 52 жанра животних прича.

5 У овом раду приказано је и обликовање прича о животу неколико чланова исте породице, у којима се препознаје велики удио заједничког искуства (вријеме, мјесто, догађаји, личности, амбијент), што овај жанр позиционира између (ауто)биографског наратива и породичног предања.

6 Оба израза, која се често, па и у овом раду, користе напоредо, односе се на приближно исто вријеме и означавају историјску цјелину. Други свјетски рат користи се да означи ратне године, војне конфронтације и страдање цивилног становништва. Израз „Револуција“ односи се на појам социјалистичке револуције у Југославији која је пратила народни устанак против окупаторских снага и домаћих војних и паравојних формација које су с њима сарађивале. Овдје се издваја и потенцира управо у смислу наглашавања посљедица друштвеног и политичког преображаја у правцу изградње послеријатног социјалистичког уређења нове државе.

Млађенка је дошла прексиноћ по ноћи.

Он, одупро се: – Није дошла.

Јес дошла... Рођак, претрешћемо ти кућу, ено Марића и Галића вамо на коњима. Мораш казат. Они су дошли да њу тјерају.

Јадна мајко, а јадни Божић!

Мат скида оном гомјењачом, скиде ону велику, широку вјешалицу, пресијеца њему: – Миле, немој моје Млађуре... Немој Миле... јауче...

Како она, тако и ми пиштимо. Све би цабе. Само: – Рођак, ништа јој неће, ја...

Па Милоше, мореш ли је ти одбранили? Брате...!

Каже: – Не мерем!⁷

Ово је само једно у низу свједочења о трауми идентитета, о ратом и Револуцијом разореној традиционалној култури на чијим рушевинама је требало да се уздигне нови свијет и нови човјек. Нема сумње да би се поједини аспекти ове појаве могли истраживати и помоћу историографских, социолошких и позитивистичких приступа. Наше истраживање представља, међутим, превасходно интерпретативну дјелатност, и у том смислу није могуће поставити знак једнакости између „наративних истина“ и „историјских истина“ (Polkinghorne 2007: 479). Усмена свједочења јесу наративни докази, али они нису усмјерени на потврђивање објективних чињеница, већ на разумијевање смисла који појединци приписују догађајима из свог и живота својих ближњих. У концепцији овог рада полази се, дакле, од увјерења да одабрани приступи неће довести до коначних сазнања о локалној (а нарочито не о националној) историји, али да ће оснажити истраживачко опредјељење за интердисциплинарни дијалог који тежи дубљем разумијевању, контекстуализацији и критичком преиспитивању прошлости.

Глас прошлости - метода и жанр

Хуманистички, рефлексивни и партиципативни потенцијали биографских истраживања, односно значај који се приписује интерпретативним и интердисциплинарним парадигмама у оквиру квалитативне методологије, високо су вредновани већ у оквиру пројекта *Проучавање и заштитна нематеријалне културне баштине Републике Српске* (2012–2017), који је покренут с циљем прикупљања документације неопходне за уписивање елемената нематеријалног наслеђа на националну листу како је то предвиђено Унесковом Кон-

⁷ Наведени фрагмент је дио веома разуђеног казивања (Госпана, 1940) о страдању сестре која је као невеста, удавши се против воље родитеља „у бандитску кућу“, 1946. године отјерана у затвор са осталим укућанима („јатацима“). Након што је успјела побјећи, вратила се у родитељски дом, вјерујући да је то сигурније мјесто. Ова епизода представља казивање о томе како је њен повратак кући пријавио рођак и комшија како би се додворио новим властима (Пандуревић 2015: 78).

венцијом о очувању и заштити нематеријалног културног наслеђа из 2003. године (в. Медар Тања и др. 2017). Осим тема диктираних основним истраживачким интересом за нематеријално културно наслеђе, чије је прикупљање и истраживање резултирало издвајањем лексичке грађе, збирке анегдота, здравица, пословица, узречица, псовки, истраживања мултидисциплинарног тима укључивала су и претходну дебату у вези са методологијом и техникама теренског и посттеренског рада. Преовладао је став да је холистички приступ феноменима нематеријалног културног наслеђа најбоље рјешење и да сав забиљежени материјал треба да буде похрањен у истом архиву, без обзира на тематски оквир који апострофира дисциплинарну класификацију (етнологија, етномузикологија, филологија, фолклористика и др.). Географска и/или нека идентитетска одредница ипак остаје надређена, с обзиром на значај који се у Унесковој Конвенцији приписује појму локалне заједнице (нпр. *Слајтина*; *Јаворани*; *Байковић / Срди*; *Байковић / Каравласи* и сл.). Слојевит и хетероген материјал аудио и видео снимака понудио је, међутим, и могућност да се приликом његове организације посредством *пројектола* издвоје различити наративи: етнографски и историјски, мушки и женски, биографски и аутобиографски, лични и породични.⁸ Систематизацијом снимљеног материјала успостављени су, дакле, не само прегледи засновани на хронолошком, географском, ауторском (казивач/истраживач) или тематском критеријуму, него и могући интерпретативни „контексти, што значи да се посредством различитих истраживача/интерпретатора транскрипти повезују у различите идејне и тематске цјелине које даље функционишу као *омиворено дјело*“ (Пандуревић 2015: 72) и нуде могућност за избор у мноштву потенцијалних истраживачких приступа.

Теренска истраживања са оваквим методолошким усмјерењем одређују се као квалитативна, компаративна и контекстуална (Halmi 2005; Škrbić Alemprijević i dr. 2016), будући да се људи проучавају у историјском и социјалном окружењу, у циљу интерпретације значења и смисла (Okihiro 1981: 28). Истраживање је проблемски усмјерено, зависно од интеракције између судионика, и често (а у великој мјери и када је ријеч о корпусу представљеном у овом раду) засновано на студији случаја која омогућава накнадне ревизије и допуне. Лична искуства, знања и ставови проучавају се посредством методе реконструктивног и тестимонијалног интервјуа (Potkonjak 2014: 38). Одабрана методологија потенцира флексибилну употребу фолклористичких тематских упитника и биљежење цјеловитих наратива (који обухватају исказе и казивача и истраживача, али и коментаре, дигресије, ставове и вредновања). Најважније претпоставке за

⁸ Комплетан материјал чува се у дигиталној форми у архиву Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци и користи према *Правилнику за коришћење Дигиталног архива*. Аутор снимака коришћених у овом тексту је Јеленка Пандуревић.

успјешну примјену ових метода су израда квалитетног упитника и начин вођења интервјуа (Potkonjak 2014: 76), као и истраживачке компетенције усмјерене на разумијевање чињеница, процеса, узрока и посљедица (Denzin, Lincoln (eds.) 1994; 1998). У савременој етнологији и фолклористици најчешће се користи полуструктурирани интервју који подразумијева широко дефинисане тематске цјелине, односно флексибилност за могућа потпитања. Уважава се лична перцепција онога ко говори, стога су тумачења усмјерена на његова искуства и доживљаје, осмишљавања и рационализовања (Dijanić i dr. 2004: 15). Полази се од претпоставке да догађаји и појаве могу имати сасвим различито значење, не само за различите актере него и за различите посматраче, што не умањује хеуристичку вриједност сазнања добијених у процесу квалитативног истраживања, како се закључује из низа реторичких питања које постављају Биљана Сикимић и Жарко Бошњаковић:

Da bi nešto bilo istinito, da li je potrebno da bude ponovljeno (da bi se moglo posmatrati) ili ponovljivo (odnosno kvantitativno)? Da li uzorak događaja iste vrste treba sagledati tako da se može ustanoviti reprezentativnost informacije o događaju? Може ли се нешто прихватити као истинито ако је то приметилa само једна особа једном приликом (квалитативно) а начин посматрања и природа посматране ствари онемогућавају репликацију? (Bošnjaković i Sikimić 2013: 15).

На оваквом истраживачком приступу заснован је и покушај да се у овоме раду кроз аналитичко представљање одабраних наратива допринесе одговору на питање:

Na koji se način istina jednog čovjeka legitimise u odnosu na istinu drugog i u odnosu na njihovu zajedničku težnju da ispričaju cijelu istinu, te kako se lično i јединствено препознаје као вриједност – оно што је вриједно памћења и даљег препричавања (Jambrešić Kirin 1995: 175).

Одабрана теоријско-методолошка парадигма истраживања на терену условила је, дакле, врсту и квалитет забиљеженог материјала. С тим у вези је и реконцептуализација првобитне замисли (која је подразумијевала усмјеравање на нематеријално културно наслеђе, традиционалне фолклорне форме, савремене обичајно-обредне праксе), будући да су се казивања о животу и догађајима из рецентне прошлости⁹ наметнула као најприсутнији и највитаљнији фолклорни жанр. Свакако је и методологија која потенцира дубински интервју, односно употребу полуструктурираних и неструктурираних инструмената-упитника одредила природу теренских записа из Јаворана. Испоставило се, међутим, да је још један фактор од изузетног значаја за доминантно присуство наратива који се у

⁹ Овдје се мисли на прошлост која се може обухватити термином *живојина историја*, односно на непосредна и посредна свједочења о догађајима који се могу смјестити у оквиру животне приче или породичног предања. У темпоралном смислу ови наративи реферирају на период од највише осамдесет до стотину година.

жанровској равни генеришу као хибридна врста на пресеку усмене историје, животне приче и породичног предања, а у тематској и темпоралној као наративи о Другом свјетском рату, Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији. На маргинама историје коју громогласно пишу побједници усмена историја се потврдила као најсигурније уточиште за шапат поражених и ресантиман оних који, чувајући успомену на ближње, нису пристали на заборав.

Побједници и поражени

У фази методолошког осмишљавања и рекогностиције терена за научноистраживачки приступ феноменима нематеријалног културног наслеђа истраживања су вршена у атару села Јаворани, а локална историја овог мјеста (в. Пандуревић 2018: 71–73) истраживачима се наметнула као изузетно важна тема којој су се саговорници током интервјуа упорно враћали користећи разноврсне стратегије асоцијативног повезивања. У наставку се наводе четири карактеристична примјера:

ИС: Ти си, Јело, из Далмације? Када си се удала? Како си се навикнула на живот овдје? Шта ти је највише недостајало?

С1: Јоој, тешко, брате, ништа овдје нема, ни грожђа, ни смокава...

ИС: Има јабука и крушака...

С2: И то каквих крушака... Кад проведоше свезаног Васу, иско крушковог пекмеца...

ИС: Којег Васу? Зашто је био свезан?

А: Кад проведоше свезаног Васу, он реко: – Снашо, јел има пекмеца? Био свезан...

ИС: А што био свезан?

С1: Биле војске.

ИС: Он је био... Чекај, при којој је војсци он био?

С2: Он је био партизан.

С1: Ма, није... герилац... У четницима, у четницима он био. Иско крушковог пекмеца...

ИС: Причај ми о себи, о свом животу.

С: Рођена сам хиљаду деветсто четрдесете, у осмом мјесецу. Не знам јадно кад, није онда датум тај писано. Колко сам пута сестре своје ја питала: – Сејо, па ти с имала дванест година, кад ја оно би рођена? Каже: – Били жетеоци, каже жели прову... Знам ја да с били жетеоци, ал не знам који су дан...Каже, уочи Госпојине си рођена, зато су ми дали име Госпана. Уоч Госпојине, а рат је почео на Благовијести...

ИС: Што на Благовијести?

С: Ђаћа увијек говорио седмог априла. Кад је, каже, на Благовијести четерес прве зазвонила црквена звона, онда су, каже, повикали: – Појавиле се двије војске, каже, иће брат на брата. – А тај његов брат Мирко, он је био четник, мој стриц. Он каже: – Душане, чувај главу, паз се што причаш. – Малена сам била ал то памтим.¹⁰ – Немој, каје, најавно причат, боље ти је шути. – Онда кад се распламца рат, то је, сине, пет година шест то је било.

ИС: Чега се сјећаш из свог дјетињства?

С: Најраније чега се сјећам, имала сам три године, кад је мој ђаћа отшо... Иде он путем, а ја вичем: – Тата, ош ми купит вертунћ? Мени и Цурици? – А он виче: – Оћу ћерце, оћу, свашта ћу ти купит. – Како је тада отшо, ја га нисам више видјела, пуних пет година. Почео рат, он би'о у заробљеништву у Њемачкој... Рат би'о, шта ћ'ш. Таква времена. То ј све било после рата. А прије рата, не сјећам се ја, сам сјећам се кад је мој ђаћа отшо. Сјећам се, онај, ка су у рату били тај мој стриц један и други у тијем четницима. Знаш шта се највше сјећам? Сјећам се ја, ка смо били малени, а, онај, моја мати имала, имал су вел'ко свињче, имал су крмачу шт им се једном опрасла и више није ћела се прас'т. А он су њу ранли тако, јој Боже, и Света не... нисам никад видла онолког свињчета. Била је ко јуница велка, голема. И она, јаднца, са су одредли да ће то клат за смок, за рањеника. Али боје се, оћераће је партизани, јер он... Није онда војска рањена, доли што по селу наћу, то су и трош'ли. А она, јаднца, узме ту крмачу и ја сам ш њом била па отерамо је под једну косу. Отерамо је под једну косу и са ћемо туј сакрт се да нас војска не наће. И шта ти мислиш, он сишли из рјеке ус тај канал и доћу код нас и ту нашу крмачу отму и отерају у Сашће, нама преко њива и закољу. И она, јаднца, њој, она, мора она терат крмачу тамо ће они иду. Она мени каје: – Ајд ти, Млаћо, кући. – Била сам малена, не знам ја ни наћи [...]. И ми одемо кући, а она отера то, ту крмачу тамо и он' закољу и дадну њој једну кобилу. Мили Боже, само кост и кожа, так је слаба, стара, шта ја знам. Морда кобла није рањена, само је путовала. И дадну јој троје јањаца. А ти с јањци били, нис се ваљали клат, бил мршави, знаш. И дадну јој то троје јањаца и ту коблу. – Ајд, ми смо узел' крмачу, нек бар нешто да имаш. – Она ј њима рекла: – Мој муж је заробљен, ја немам ниће ниш, сам ово двоје дјеце. [...] Та је кобла, није два дана живла, крепала. И они јањци, сви покрепали. То се сјећам у рату. И тако.

ИС: Сијали сте, кажеш, конопљу. Шта се с њом ради?

¹⁰ Комплексну раван анализе ових наратива чине наратолошки аспекти времена, али и аспекти који се односе на памћење/сјећање као саставни дио аутобиографског дискурса, односно усмено варирање породичног предања. Саговорница је рођена 1940. године „уочи Госпојине“, што значи да је на Благовијести 1941. имала око девет мјесеци. Стога се њен исказ „малена сам била ал то памтим“ односи, заправо, на памћење *йрича* о догађајима из 1941. које се у овом корпусу грађе могу одредити као аутобиографски наратив, породично или локално предање.

С: Јој, тешко ти је то. Сијали, па намакали у потоку, гребенали... Намучиш се док дођеш до ткања.

ИС: Јеси ли и ти ткала?

С: Како нисам, још као дијете.

ИС: Ко те научио?

С: Стрина моја. Јој, шта је та моја стрина све пропатила, ће јој муж био у четницима. Њу су гонили, оћерали у затвор, дјеца остала... Све те удовице, што су им људи били изгинли у четницима, иживљавало се на њима. Умјесто да им помогну, нејач.

Ових неколико фрагмената говори у прилог утиску да су се саговорници, суочени са могућношћу да произвољно креирају властити исказ, бирајући из властитог искуства и сјећања шта желе да саопште и како да то саопште, спонтано и (пре)често враћали у вријеме Другог свјетског рата и поратних година, остављајући простор за закључак да је ова тема не само најзначајнија за њих, у смислу искуства које је пресудно утицало на њихове животне приче, него да је у највећој мјери наративно већ била обликована у усменој комуникацији и међугенерациском дијалогу. Подстицаји су, дакако, долазили од стране истраживача-фолклористе, заинтересованог у првом реду за локално и временски удаљено, у смислу увида у континуитете, или пак регистровања ишчезлих форми културне праксе, али и за аутореференцијалну раван и имаголошке аспекте културе. С тим у вези је и закључак да се код најстаријих саговорника неизбјежно активирао дискурс носталгије¹¹ и јављала потреба да се у наративном смислу успостави животни лук који има своје упориште у хронологији, али и закључак да се релативизовала граница између сјећања и памћења¹². Посебан изазов за истраживача представљају искази који управо кроз одступање од утврђених историографских чињеница постају вишезначни, па није једноставно утврдити да ли је ријеч о непоузданости сјећања или о интерпретативним конструктима културе памћења. Када саговорник на терену каже да је рат

11 Основне методолошке смјернице теренских истраживања у етнологији и фолклористици, као што су усмјереност на старије саговорнике, формулација питања којима се упућује на доба дјетињства и младости, на социјалне релације унутар породице, активирају дискурс носталгије (в. Илић 2010; Ковачевић и др. 2013) и иницирају евалуацију прошлости и као историје.

12 Нестабилност ових дистинкција (и на плану наративне анализе и на плану појмовних одређења) проистиче из различитог удјела личног и колективног, спонтаног и конструисаног. Тодор Куљић наглашава да памћење склапа селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, успоставља склад у прихватању и тумачењу свијета, не само чувањем одређених садржаја него и заборављањем других. Сматра да треба раздвајати памћење, „складиштење“ садржаја прошлости, од „сјећања“, тј. актуализовања сачуваних садржаја. Сјећање је захват у прошло увијек из нове садашњице (Kuljić 2006: 6). Такође, успомене одређене заједнице могле би се одредити као „сјећање“, а „усмјеравајући рад на њима“ као „колективно памћење“ (Janković 2010: 270).

трајао *йет̄и-шест̄и йодина*, његов исказ није могуће самјерити у складу за званичним оквиром 1941–1945. Могуће га је, међутим, тумачити као реферисање на чињенице локалне историје, гдје се наглашава да су најтеже ратне године биле 1946. и 1947, када је *народ највише сѣрагао*:

Четрдесет пете, Душан се враћо из заробљеништва, из Њемачке... Рат готов, свуђ се слави, на станицама, у возовима пјева... Дошо у село, мук. Сврати у кафану, попије, једну, двије, сретан што је стиго кући, попије трећу. Газда каже: – Душане, ајд, кући, мрак ће. – А он ништа и не слуги. Да ће горе проћ нег у Њемачкој.

Када говори о ратним дешавањима или о свакодневици ратних година, казивач бира тему и угао посматрања, реконструише и вреднује, али се увијек ослања на *ми*-групу којој припада. Његово казивање о личном и доживљеном понекад није јасно разграничено од породичног памћења и локалног предања транспоновоаног у наратив, којим се често и поентира у смислу уопштене вриједносне квалификације. Оваква запажања упућују на виталност усмене приповједачке традиције, коју је животном одржавала управо структурираност и изолованост „мале групе“ коју чине локални становници и њихови потомци¹³.

У односу на најављену тему (ратне и поратне године), у грађи из Јаворана уочено је истовремено присуство велике ангажованости,

13 Уз исказ једног од казивача (Станко 1940) да су Јаворани у Другом свјетском рату били *чет̄нички рејон* реконструише се, у општим цртама, и локална историја села чији су мјештани завршетак рата дочекали на погрешној страни. Комплексност историјских збивања и одређења са, како ће се испоставити, далекосежним посљедицама, сликовито је представљена у наративима различитих казивача о томе како су се *дијелили* четници и партизани. Када је дошло до кризе у устаничким редовима усљед непомирљивих идеолошких разлика и нарочито разлика у погледу на стратегију ратовања (концепција „пролетерских бригада“ и ослобођења народа и народности насупрот одбрани породице и имања од усташа и Нијемаца, тј. мобилност насупрот концепцији „стајаће“ војске), устаници су се споразумно подијелили. На збору код сеоске школе, испод *црвене* и *краљеве* заставе одржани су говори представника једне и друге фракције. И једни и други позивали су се на добровољност одређења и начелни договор да се међусобно неће нападати (који је прекршен већ након неколико мјесеци, у контексту догађања на ширем простору). Свједочења о овом догађају изузетно су емотивна и сликовита у опису сврставања у двије колоне, али и колебања: *Било их је који су њо два љири љириа љиричавали из једној реда у друји, види свој брајиа или кума на друјој сѣрани, ња љири да буде ш њим*. Након завршетка рата многи четници су искористили право на амнестију и положили оружје. Неки су, ипак, остали досљедни у одређењу и неповјерљиви до краја. Крили су се по шумама, пећинама и земуницама, у нади да још увијек није све изгубљено. Нове власти су организовале потраге на терену, „хајке“ у којима је учествовало локално становништво, али и различите облике социјалног притиска на чланове породица. Уцјене и застрашивања, злостављања цивила и убиства заробљеника долазе послје времена које се историографски обиљежава као Други свјетски рат. Механизам репресије у коме учествују рођаци, кумови и комшије представља исходиште трауматског искуства, колективног памћења и наративног идентитета заједнице коју чине савременици и потомци, махом жене и дјеца поражених.

али и велике дистанце. И једно и друго свједочи о трауми заједнице, али и о њеној способности да се носи са материјалним и идентитетским посљедицама које собом носи статус губитника и стигма издајника. Будући да је у питању проскрибована заједница, којој је ускраћено повјерење засновано на лојалности и „заслугама за народ“, усмена историја која се осмишљава и функционише као комуникација у малој групи заправо је дискурс који се подразумева.

На трагу чињенице да се (ауто)биографски дискурс нарочито високо вреднује у истраживањима усмјереним на разумијевање начина живота маргинализованих појединаца и друштвених група, као и на разобличавање расних, верских, етничких и родних предрасуда и стереотипа (Tompson 2012), ваљало би подсетити и на визуру феминистичких теорија и став да лично јесте политичко (Ћанак 2008: 12, 14). С тим у вези је и разумијевање „мијењајућих искустава и погледа појединаца у њиховим свакодневним животима“, уважавање онога што они виде као значајно, односно, уважавање начина на који интерпретирају властиту прошлост, садашњост и будућност (Roberts 2002: 1). Рената Јамбрешић Кирин наглашава родну димензију оваквих истраживања, истичући да се приповједно обликовање мушких и женских искустава у свједочењима разликује „s obzirom na osnovnu semantičku potku – predodžbu o osobnom trpljenju i stradanju kao osobnoj žrtvi za dobrobit šire zajednice“. Док мушки аутори често „преводе“ значење догађаја из свог искуства „retoričkim stereotipima koje posuđuju iz javnog diskurza“, у женским исказима наслуђујемо „potragu za izgubljenim identitetom“. Мушки казивачи организују приповиједање у складу са линеарном перцепцијом времена и „logikom dnevnika“, док женски искази откривају фрагментарност и неодређеност, „intenzivniji doživljaj vremena izazvan osjećajem straha“ (Jambrešić Kirin 1995: 177). Искази жена из Јаворана су показали да је у освртима на конкретно вријеме (четрдесете и педесете године 20. вијека) углавном изостала димензија историографске контекстуализације, али и рефлексije о идеолошком и политичком. У њиховим казивањима је, с друге стране, историја приватног живота освијетљена посредством низа детаља који су омогућили не само увид у позадину великих наратива него и у значај који у обликовању личног доживљаја имају културне вриједности једне заједнице.

Лица која траже писца

На овом мјесту неопходна је напомена у вези са казивачима и наративима који ће бити представљени, будући да се у извјесној мјери подударају са претходно већ објављеним фрагментима (уп. Pandurević 2012: 197–203; Пандуревић 2015: 71–85; 2018). У питању су транскрипти вишеструко понављаних разговора са истим саговорницима (по 4–5 снимљених интервјуа у распону од десетак година),

са усмјеравањем на исту тему, односно, са „навођењем“ од стране истраживача да се изнова исприча неки догађај или опише нека ситуација о којој је казивач већ говорио. Овакав поступак, заснован на поставкама филозофског перспективизма и интерпретативне социологије¹⁴, био је, ипак, превасходно условљен намјером да се утврди однос постојаних и варијантних сегмената сваког наратива у циљу извођења закључака у вези са индивидуалним поетикама казивача и, нарочито, у вези са преношењем личних наратива у трансгенерацијској усменој комуникацији. Такође, овакав поступак има оправдање у покушају да се усмено свједочење о животним причама и о микроисторији села Јаворани разумије као литерарни текст, као усмени приповједни жанр. Уочавање структурираних наративних образаца и формулативне стилизације исказа који припадају личном искуству и (ауто)биографском дискурсу требало би да допринесе јаснијем поимању процеса који се односе на сјећање и памћење и на односе индивидуалног и колективног, као и да допринесе формулисању јаснијих одговора на питања на који начин се лично искуство транспонује у колективно памћење и на који начин локална и породична историја, комуникација у малој групи и јавни дискурси утичу на посредовање личних доживљаја.

Одабрано је пет казивача: Станко (1940), Млађа (1938), Госпана (1940), Петар (1954) и Миленко (1949), будући да су се њихови наративи често преплитали у смислу позивања на исте личности и догађаје, иако никада нису били истовремени судионици разговора са истраживачем. Њихови гласови су снажни, сваки понаособ, у смислу изванредне нарације, или емпатије, осјећаја за атмосферу и детаљ, али и ангажованог свједочења, односно широке синтезе у правцу реконструкције локалне историје и успостављања релација између прошлости и садашњости.

Станко (1940)

ИС: А је л се сјећате, послије оног рата, како се живјело? Послије оног рата?

С: Знам ја што кажеш. Ми смо слабо живли, ја и тај мој брат и сестра. Ми смо остали тако млади, а давал смо обавезе баш ко и други. Све, оне вишкове што се звали, а нема вишка, није био вишак. Мораш дат. Било је слабо у оном рату. Ко год дође, мораш му извршават наређења, што год тражи, мораш му дат". Нема.

ИС: А ко је долазио?

С: Па партизани и четници. И усташе.

ИС: Јесу и усташе долазиле?

¹⁴ Односи се, у првом реду, на увјерење да хабитуални и ситуациони фактори пресудно утичу на спознају стварности или појединачних појава.

С: Јесу, и усташе су дошле у ово село моје, због мог ћаће. На данашњи дан, Петровдан бијо.

ИС: Четерест прве?

С: Четерест прве. Да. А он је био добровољац па му дали неку земљу и за ту земљу он^и су дошли.

ИС: Солунски добровољац био?

С: Солунски, да. Е. И он^и су дошли и тражи некога да... те земље, ал један је чојек њему казо, неки жандар за врјеме Краљевине. Дошо, како он то знао да ће доћ усташе, па јавио њему. – Ако те нађу, завршио си. [...] И тако је то и било. Он су, овај, дошли, њи седам на седам коња. [...] И тако су онда поглобили сваког, по кућу педесет марака за кршеве.

ИС: Шта су кршеви?

С: Не знам, оне ватре.

ИС: Оне што се уочи Петровдана пале?

С: Уоч Петровдана пале. Онда то они што имају торове неке, што имају оборе, шта ја знам како с зове. Па каже: – Ми то и немамо. Знам ја. – Нема везе. Има л^и ил не имал^и, по педесет динара. – И платли. Дошли, један чојек нема. Кажу ови што су били онде и платли, кажу, видиш какви је он. Ти неаш ништа друго видт. Го, бос, каже, сао му жена за једну годину родла четверо дјече. У једној годни двапут се близн^ила. Каже, нисум те пито ништ, усташа вели. Каже, ми ћмо плат^ит за њега. Не мере, каже. Ко нема, иде с нами. И он је отшо с њима. Људ су плаћал^и, да б платли, нјесу усташе хтјеле.

ИС: А јесу још неке војске долазле?

С: Ма, усташе, четници и парт^изани, ово је четнички реон бијо. Ал кад дођу партзани, гори су од усташа. Јер оно последње врјеме, кад се видло да ће четници пропаст, он прешли у парт^изане.

ИС: Поједини неки.

С: Поједини, јасно. Поједини. И ондар он^и с били најгори. Што су били ово па сад прешли тамо ће су партизани. Они, они кад дођу само праве зло. Јесу, богами. Ето, кажем, усташе туј нјесу никога, овај, онај дан уб^или. Јесу оћерали једнога комшију, овај, у Јасеновац, тамо је завршио. А овде усташе нјесу никога више. У томе кругу о^ивومه.

ИС: А зашто нису више долазили?

С: Па био пакт онда, после их пактирали. Четници и усташе.

ИС: Да усташе више не смију у село долазити?

С: Да. Неће он^и прав^ит проблем.

ИС: Да неће они дират Србе овдје.

С: Јест, јест. И нјесу.

ИС: И нису.

С: Добро, можда су неће там, по другим мјестма, само у вом крају нјесу.

ИС: Значи, народ овдје није страдо у рату?

С: Па није страдо. Ови су одздо сви бјежали, овд у Осмаче, а ми смо један пут били побјегли, осум дана били гор у шуми, послје се опе врат^{ли}, послије усташе туј нису правле никог зла. То ј сигурно било тако.

ИС: А послије рата?

С: Послје рата кренло мало боље, сам су били намети тешки. Овај, по питању оног како је било ос^{ромашло} све па неке обавезе с моро пуно дават, а не мерш и. Вуну, маст, курузе, шенцу, зоб, прову, јечам неки, ја ни сад не знам шта је јечам. То си све моро дават. Ако неће јечма, узму неко друго жито за јечам. Па да. Онда и то један пут престало. Онда ј^е после било, ет, добро.

ИС: А јесу страдали они који су били у четницима?

С: Како да нјесу. Како да нјесу. Страдало, има, шта ја знам колко има у Јаворанма. Пострадало и је овде, овај, преко ноћ дошли парт^{зани}, нашл^и некога младића у кући, а његов је брат био у четницима. Оћерали њега и уб^{ли}. Једног оћерал^и у партзане да иде ш њима. Он бијо тамо, не знам, мјесец дана, побјегне. Неће да бидне. И он^и су овда одали за њим и нашли га горе близу ове Осмаче и горе га убили. Ето, усташе и партзани једнако и побли. Овај, ћаћу усташе, а сина партизани. Па ко је сад бољи? Ет. Ја.

ИС: А јесу жене страдале?

С: Ма па добро, жене н^{јесу}, мислим страдале, само, вако, имале су посла кад дође и једни и други. Прав јест, прав им тамо конак, шта ја знам. То није пр^{је} било ништа, а што тражи мораш дат. Е па ет.

ИС: А јесу страдале што им је неко био у четницима?

С: Па добро, неко је био и у затвору, неке су биле, које су оно, дуже времена нјесу се предале, па гонло неке њијове и сестре и жене, које с имал^и, знаш.

ИС: Је л знате неку такву причу?

С: Па Петар Буњић, он је дуго бијо, као, није пронаћен гдје је, није, а његов је ћаћа био у затвору, Ђурећ. Он је, колко је година бијо, ја не знам, само је био дуго у затвору. А има још који су, мислим, бил^и у затвору, само тај ми је најближе, тај чојек. То је горе, на раскршћу.

Млађа (1938)

С: И, мати моја покојна устала, онај, ујутру, ми спавамо у оној старој кући. Каже она: – Спавајте, идем ја, морам дон^{јет} воде. – И она, сам што ј она изишла и отшла, а била она од жице засукана и провучена и вамо катанац, знаш, у кући, а ми смо у соби. И она изишла и та војска, ти партизани,

он су дошли и узели турпију и пререзали ону жицу, онај дрот дебели. И, онај, уђоше нам у собу, а ми лежимо, кревет био велики, кревет голем па смо лежали сви, све троје заједно. Уђоше они нам, нам: – Не бојте ви се, дјецо, ништа ми вам нећемо. – На нас, с нам лијепо. А било ракије пуно, два ардоа три, шта ја знам и ставим тамо, а ми се... Ајд она, муж јој је заробљен, неће се тујка. Јој, нама он око оне рак^кје падоше, ја гор идем, а мати, јаднца, сам што је упртла вучију на леђа и пошла на бунар. Пошла на воде. Кад она угледа нас, она ону вучју брже спрти, баци на пут. – Ајој, дјецо, па откуд ви? – Па има, партизани су нас отворли. – И она доље, шта је гођ било, то је све сам однјело, и од робе и од... Шта им је... Он су носли све, шта им је гош требало, и ако су нашли лијеп б^кјели, л^кјепу деку и, онај, кошуљу, мајицу, чарапе, све су они носли, гаће. Није нда војска имала ништ, но шињере што су имал и лаче. И сјећам се ка су једном ишли, онај, отуда, из Засеље, а покојма моја мати била болесна, тифус имала. И она лежи, ништ не зна, а они иду, оће сад запалт кућу Бојића. На реду је кућа Бојића да плане. Онај, он пале, он узео сламе од матере па пали, а покојна стрина, Јованова жена, Данца, а она пири. Он укреше шибцу, а она: – Ајој, брате, немој, па ево видиш колко имам дјеце, па видиш ти шта је, ова болесна, изгореће, па... – А он каже: – А ће вам је ова четничка жена? – А она, јаднца, чу, чу она кад он виче. Она иза куће, а ми за њом. Она нас повука: – Шедте ту и не дижете се. – А ми, онај, а она утече па се сакри доље одзграде. Било пуно зграда. Од зграде, до зграде, тамо утече у једну пећ^кну. Има тамо камење велко па тамо се сакри. Ал онда је било друкчије, сам ако си се сакрио да те нису видли неће т ништ. Није те видо, није те ни убио, није те ни оћеро, није ништ. Нису запалли кућу, онда је изгорла Тешановића кућа. То било у плану да плане Бојића и Тешановића кућа, ал ет нису Бојића куће запалли. Знам добро да смо гледали на вратма из ходника, како гођ он пали, он креше, стрина пири. – Ајој, брате, немој. – Плаче, кука: – Немој, ево видиш, ова жена болесна. – А мати није се... није ни знала, имала тифус неки, болест неку имала.

ИС: Јесу ли још који пут долазили?

С: Јесу, јесу долазили један пут кад се Драган родио па дошо покојни Јефто, Николин ћаћа. Не знам ја која је то била, то је било вамо касније, касније. Драган је рођен четерест пете, ја мислим, ил је четерест четврт, так нешто. Четерест пете ја мислим да је то морало бит. Онај, дошо покојни Јефто: – Марија, Босиљка, донесте сламе и припремите конак за толко и толко војника. Доће војници. – А оне, јаднце, одма одоше, њи двије по крошњу на леђа и горе чупат сламу, на брда и донесу по крошњу сламе и припреме им шта ће се покрт. И так, онај, и ми ујутру, дјеца ко дјеца. Док неко долази, ми морамо ић раније у кревет. Рано, бјеж у кревет, да се прави мјесто њима, то је била једна соба. И ми ујутру устали, знаш, покојна стрина Драгана доји, а Драган би^о ко лабуд, би^о добар, би^о л^кјеп, б^кјел. А овај, како она њега, јаднца, повила на ноге, повила га на ноге и метла га и доји га, а онај један, шта ја знам је л им то главни, стари, погледа па се насмија. Каже: – Л^кјеп ћикан. – Четник. Ех, што... Нисам ја до онда ни знала, а он узе отковчи блузу, туј и изводи сапун^кћ, мало већи од овога

мог сата, вако, округал и даде стрини. – Госпођа, ев, опери тог малог Ђикана кад је такав. – То, то сум упантла добро. Па имала сум шест година онда кад је Драган рођен. То било онда. Тако т" је то било. Шта ћеш?

ИС: Чег се још сјећаш?

С: Да, ал послје смо ми већ четерест седме, четерест шесте, четерест седме, како л? То је било четерест пете можда. Још смо ми горе прошли кад је Драган проодо и Бошко се родио, онда смо ми селли у Башњу. Нисмо имал мира цјело врјеме. Ниси имо мира, био онај... Четник, није се предо. Он је био брат моје стрине.

ИС: Је л мислиш да би било боље да се предо?

С: Ма б... пусли б га, ја не знам, можда ј он , јадник, бојо се јер је он, онај, шта ја знам, ил је он био нека већа личност од војника.

ИС: И ви сте сви због њега страдали.

С: Ал ето, она је с нама, она је с нама. Због, због, она је, сестра, с нам. Ма јој, јесу, сестро моја мила, па она Млађа што је тоју, у тој њезин Рајко би'о, Млађа се била удала, што је умрла скоро, ла... љетос. Она се онда, јаднца, удала за тога Рајка, она ј близу мене, моја комшинца била. Па и њу су у логор терали. А шта је он њој био Митро и... био ваљда, не знам шта су то он били, јесу били неки рођац". Нису били ни браћа, ни полубраћа, ја мислим да је то све мало даљније. И баш, и она је била у логору, млада, млада што се удала, не знам ће је био Рајко. Ил је био у војсци, ил је, шта је било, не знам. Ал она је... тај њезин рођак, он је мого нас свију одбран"т, а он је нас свију у то зло увуко. Ми смо ради њега... Па шта ја знам. Не, он је био главеш"на, оће да се покаже, своје зло. Ми смо сви трпли његову неваљадију. Он на с је потушио. А би'о мали, би несрећа на свој начин. И то док је племе, тај ће се човјек са својом неваљадијом спомињат. Нико га заборавит неће. Како но кажу кад пуно тица пјева, свака се по свом гласу чује, а он се чује по том. А знам добро да је и она била у затвору, та Милена што причам ја, та Милена, шта је била Милена, то ј и Рајко. Само не знам ја шта су они. Јесу они стричев"ћи, браћа, полубраћа. Да, не знам ја шта су они. Па шта је... Невенка је била у логору. Ја не знам за ову Стану, она је била у Ђуковцу, она је била, ја не знам, не знам о њој. Ма и она је, била ј удата, и она је била у логору. Јесу биле у логору све, јесу.

ИС: Па, јесу ли ишта причале, те жене, како је било у логору? Је ли ти стрина шта причала?

С: Па јест, знала је причат да... да су биле већином затворене, у затвору, тај логор. Да. Само вели, било је цура, било је сваоклен народа, женскиње. И, вели, заметну пјевање оне, оне млађе...

Госпана (1940)

ИС: И твоја сестра била у затвору само зато што се удала у кућу из које је био тај четник, што су га тражили?

С: Ја. Тринести дан како је дошла за Рајка, он отишо у војску, три године и три мјесеца, кнојевац био. А њу, младу, са другим женама, оћерало је.

ИС: И отац је успио да је врати кући?

С: Ал вамо, нашој кући. Рекли му да је води ће је млада, ал да не смије ићи ће се удала, у бандитску кућу. И тата њу довео, ал врага, прија горе чула да је она дошла. Прошло једно мјесец дана, она дође, покојнца Јока, Рајкова матера. – Ајој, снашице, ајој, сине, па што ће Рајко рећ кад дође, па ово, па оно, па реће свак да с утекла, па... – Као, онда је било замјерка, сад нема ништа да је... И лудо оно било досад, сине. И њу убиједи, тата отишо овцама, ја била д"јете, ал знам кад она њу испрати, одоше обе. А мама т јауче: – Ајој, Млађо, сине, јер то уради. – И горе отшла, само преноћла, други дан је подбије за Котор Варош, дође била у Џин"ћа кући. Е ту је била шес мјесеци, нико за њу није знао. И Тотан је пребаци доље ниже Александровца, знала сам ја как се то све зове зове, била сам попамтла. И ту је била, јаднца, шест мјесеци. И пред Божћ на дан, на Туцин дан, дошла пјешке, бос, боса ко од мајке рођене. Све преко брда, тије Пон"јера и тако и дође овде, гола, боса. Ајој, Боже, нико је познат не мере, нема, само двије очи гледају. Каје, радли ко и робови. Робови и јесу. И она, јадна, туј, као, преноћи једну вече, а тај М. А., што је био несрећа тешка, упазео да ј она дошла и тужи. Оде у команду и тужи. И лицем на Бож"ћ ујутро дођоше по њу два коњаника, М. и Г. Јебем им нану, све сум и попамтла. Б"јеле коње јашу, а ја д"јете била, ал људе знам кад је пред себом гоне и М. с њима. И доље онда у М. К. кућу, ту је била команда. А тата онда овдле запне, бојо се, туће њу. Вид Божћ па уб"т ми дође д"јете испребијат ће побјегла, она побјегла. Додјала јој босотња, голотња. И тата доље дође, а он њу испитивали, а он, јадник, слего се, знаш, били приземни прозори, и примети један војник. Каже: – Има неко под прозором. – Кад изађе један војник, вели: – Дођде вамо, брко. – Ал нису је, каје, тукли, само испитивали. Каже: – Казна ти је што с дошо и слушо, каже, овна ћеш шкуља заклат и дотерат. Не, доћераћеш овд и ти ћ"ш га заклат. Друго, направћемо ћерки да море путоват, да оде у логор ће... оклен је побјегла, ал јој ти мораш спроводник бит. – И онда тата, јадник, притсне прстом, није знао писат. И овде онда дође и спреми мати јадна торбу и на Бож"ћ крену, исто преко, све попр"јеко. Није онда било превоза, није ништ. И доведе је у логор тамо. Одни дволитру ракије, каже, ал није било, сине, ни чаша, нег они филцани, па онда, каје, свима насу. А Јавораца туј, ови Столића, колко оћ"ш. Свакоме, каје, по нај један вилцан сам пружио ракије. Свак попи. И тата онда, јадник, врати, она остане и даље и још остане шес мјесеци. И она је провела све своје младовање у затвору, само што је отшла у бандитску кућу. А само, каје, да је једноч видла Митру. То ув"јек причала. Каже: – Отшла ја у котар, котар се звао ће је с"јено и слама, и послаше мене, каже: – Ајд ти, сине, видла си, рекне јој свекрва, ајд ти, каже, видла си ће је котар, ајд донеси једну крошњу с"јена. – Кад ја, каже, дође, и поче чупат оно с"јено оним кључом, ајој, Боже, кад се помоли према мени војник, каје, људи, брада је до кољена. Каже, зелена веста на њему и, каже, овај војнички ка-

пут, шињел. Зима је. И повика мени, каже: – Мила, јес ти Рајкова млада? Не бој се, ово је Митро. – Ал ја се, каје, пресјекла о страха. – Не бој се, сине, каже, ја сам Митро. – И приђе мени, каже, ал ја не... тресем ко прут, а он мене, каже, загрли и вели: – Ниш се не бој, каже, ником немој казат, само, само каж Марку да с ме видла.

Петар (1954)

ИС: Реци ми, шта се причало, о оном рату?

С: Па било је прича да су, кад је... Први знак да је нападнута, да је напад на Југославију извршен и прије тога. Било је, било је, на пример, легенде о предсказању рата. Каже, ухвати се, каже, негдје око четдесете године, ухвати се, каже, застава на сјеверу изнад Бањалуке. Одозго посматрано, Бањалука је на сјеверу. Ухвати се, каже, застава изнад Бањалуке при заласку сунца, каже, дуго је трајала и стари људи причају, каже, неће добро бити. Каже, рат ће. Застава, оно као застава, облак као застава. Обасјало га сунце па је добио чак и црвене боје, па је добио боје као југословенске заставе, шта ја знам, разумијеш, старе Југославије. И, каже, стари људи причају између себе, каже, није добро, па онда, који су се сјећали, каже, нако је било четрнесте. Знаш, да су тако, исто тако, неки небески знаци били. И кад та матер наша, ја сам то од матере чуо, кад ми чобани па чувамо по Кијевцу, по врху Јаворана, и изнад, испод Кијевца чувамо стоку, и стварно, каже, предвече кад смо потјерали стоку кући, а оно сунце залази, отприлике, према Звечају, према Љубачеву, ту сунце залази, одозго посматрано. И онда, вјероватно, неки облак који је био па га сунце некако обасјало, тако да је добило се лик заставе на небу, разумијеш, и то је било толко упечатљиво да су то сви чобани примијетили и онда су они, мало их чудило тако, па су тако усхићени дошли кући. Каже, кад су дошли кући, навече сједи се док се мало смрачи, па вечера, па тако, па причају стари људи, на пример, њен ћаћа, њен стриц, стари људи били, причају, каже, е нако је било пред први рат. Рат ће. Вјероватно су они већ имали информацију да је рат, Други свјетски рат, почео. Вјероватно, иако су тад информације споро ишле. Тридсет девете је почео рат. То је било одма у априлу, значи, мјесецу, одма, они зову то, каже, уз орање, уз орање курузово. Има курузово орање, има за зоб, има орање за курузе и то све иде једно за другим. На пример, април мјесец је, отприлике, орање за курузе, јел се курузи сију негдје пред Ђурђев дан, отприлике, да не би мраз побио кад порасту па онда да се... [нејасно] И крене и тако то остане, умири се све, каже, кад након неколко дана топови гађају. Гађају топови они, по њиховом, кажу од Карановца. Гађају топови, каже, горе и убије близу њих, онде у Ровинама, такозваним Бојића Ровинама, убије троје говеда од оних из Горње Ријеке, убије троје говеда и нако насумице су пуцали. Значи, нису имали циља, само насумице пуцали да народу дају до знања да се, не дај Боже, неко не јогуни, да... и тако. И то је народ се ућутио, ради своје послове. Негдје у мају, негдје почетком маја,

наводно, прича се, наводно, да су усташе из Котор Вароша, пошто је то припадало Которварошком котару, Которварошком срезу касније ће га звати, котар је за вријеме аустријске звали котар. Которварошком срезу... Из Которварошког среза усташе су дошле и шест усташа је, ови их препознавали, пошто су носили црне униформе, зато су и знали да су то усташе. Шест војника се неких појавило и дошли су од Јаворове воде.

Миленко (1949)

ИС: Твој отац је, кажеш, учествовао у дизању устанка четрдесет прве?

С: Људи који су дошли, али су тражили познанство првенствено са учитељем Миладиновићем. И тај учитељ Миладиновић већ у мају мјесецу сваку вече, бар мајка ми је причала, сваку вече отац је одлазио негдје и ноћу га није било до касно, касно, негдје у зору је долазио. Ишли су на неке консултације и разговоре. Каже, разговарају се на некој ледини далеко и, каже, кад треба да запале цигарету, онда им онај савјетује, каже: – Немојте, каже, пушити да се види и, каже, па све цигарете окрећу у траву да се не види, да не би неко открио, неко потказао. – Сад, састајали су се тајно. И негдје крајем маја појављују се и неки још људи који траже везу са тим Миладиновићем. То су, у ствари, били први, касније ће се показат да су то били први, почетак припрема за устанак. Тако да је већ негдје у јуну мјесецу, негдје, значи, уз копање куруза, тако се зове. Има прво копање куруза и друго копање куруза. Прво копање куруза је, значи, почетком, почетком јуна, а друго копање куруза је крајем јуна. Отприлике, значи, у вријеме другог копања куруза појављују се људи који покушавају успоставити везу са виђенијим људима у селу. Касније ће се испоставит да су то били, приписали су себи да су комунисти из Бањалуке. Бар неких имена се људи сјећају, Муниб Маглајлић, Шефкет Маглајлић, Касим Хацић, Нико Јуринчић, Драго Мажар, Петар Гајић са Липовца. И, почели су задобијати људе и почело се организовано, тајно, прикупљати подаци и радити, радити на припремама устанка. На примјер, требало је знат шта се дешава у Бањалуци. Требало је сазнат шта се дешава у Бањалуци, па су послали, пошто су сељани одозго негдје у јуну мјесецу, кад понестане хране, ишли у ове равнчарске крајеве да на самару и коњма донесе, да купе жита, кукуруза, пшенице, чега су могли да купе, да донесу горе да мељу, прехране породицу, овај, па је то било познато да те постоје руте. И добије задатак тај, неки треба ићи по жито, покојни Панто, значи, наш отац и иће с њим покојни Саво, Обрадов отац. Узеће коње, самаре, и коње воде за собом, силазе скроз, долазе до Карановца. У Карановцу прегледају и пусте, одоше по жито људи у равнчарске крајеве, сељаци. Негдје је била рампа пред Новоселијом и ту га упита, остави га неки: – Како ти је име? – Анто. – Панто, не чује се оно п па остане Анто. – Откуд сте? – Од Јајца. – А онај други излетиће се па ће рећ: – Како је теби име? – Пита оног другог. Нема докумената никаквих. Каје: – Саво. – Он био брзац у говору. А овај се онда обрати: – Па како Саво, откуд Саво. – Ма, каје, код нас та имена измјешало, каже, има их и оваквих и онаквих, каже, овај, и тај стражар их

пусти. Прошли су са коњима главном улицом, јер тако је то било вријеме. На примјер, из хотел Паласа, испред хотел Паласа, крај Парка краљице Марије. То је парк „Петар Кочић“. И, каже, а усташе се нешто узјогуниле, каје, само трчи војска тамо-вамо, шта ја знам, и продуже доле, оду негдје до, до Трна, можда негдје ниже, до Клашница. Купе нешто жита и врате се одоздо и питају они успут, питали су што трче толко те усташе. Каже: – Данас је напала Њемачка на Русију, на Совјетски Савез. Значи, то је двадесет други јуни, па су добили неку врсту узбуне, јер је покрет јединица и шта ја знам. – Тако су они донијели вијест горе тим устаницима, донијели вијест да је нападнута Русија. Никаких података нису имали. И сад се та горе група тих што су дошли, све се више људи окупљају, друже се, траже начина, спремају се и негдје око Петровдана, уз косидбу, неколико села од Котор Варош, неколико кућа, ваљда, попаљено, излазле су усташе и почели су збјегови овог народа од Товладића, од Присоја, Подосоја, тамо горе, према Јаворанима. И, уоч Петровдана, причају, неки Михајло Кутић, звани Чавраг, пројурio је кроз село обавјештавајући људе и народ да су усташе кренуле од Котор Вароша и да се треба ићи ноћас на одбрану цркве.

У тамном вилајету

Ја сам био у тамном вилајету... Овако почиње причу један од саговорника, преносећи исказ свог дједа, солунског борца, добровољца из редова бивших аустроугарских војника, који је у Првом свјетском рату преко Владивостока стигао до Солуна. У основи ове стилизације је реалија (поларна ноћ), али се у комуникацији са истраживачем активира и семантички потенцијал подразумеваних знања из фондуса фолклористичких интерпретативних матрица и „класичних“ фолклорних текстова. Овај аутореклексивни осврт усмјерен је на конструкцију литерарности и изазове секундарног осмишљавања теренске грађе, са којима се истраживач-фолклориста нужно суочава. Уколико слушалац са казивачем дијели културне конвенције или усменопоетски сензибилитет за формулу, метафору и жанр, можемо говорити о посредовању смисла на начин који је својствен фолклорној комуникацији (уп. Пандуревић 2015: 73). Рецепцију изван „комуникације у малим групама“ условљавају, међутим, и научни интерес, претходно животно или професионално искуство, степен обавијештености и образовања. Стога је изложеност алузијама и асоцијацијама (на актуелну стварност, књижевну традицију, усменопоетски фонд) не само присутна него и очекивана, као и ризик од успостављања најразличитијих интертекстуалних релација. У суочавању са вишегласјем актуелне говорне ситуације и суштинском дијалогичношћу наратива, сваког, а не само оног насталог у оквиру теренског интервјуа, истраживачка позиција неочекивано се отворила према фонду усменопоетских формула и омогућила аналитички увид у процес током којег се конструише наративни идентитет (в. Пандуревић 2018: 70–93).

У том смислу нарочито се издвајају временске одреднице, односно инсистирање на маркирању догађаја посредством формула за означавање времена. Рат је почео *на Блајовијесџи*, драматични догађаји и искушења у погледу патријархалне етике и хришћанског милосрђа су готово редовно *уочи Божића, њед Часне верије, уочи Пејровдана*. Чак се и код саговорника који су у потрази за бољим животом још као дјеца напуштали село и потискивали из употребе сеоско рачунање времена уочава спонтано активирање календарских формула. Тако се и у исказу Миленка (1949) јављају изрази *уз њрво коџање куруза, уз друјо коџање куруза, кад се жање зод, уз ко-сидбу*, али искључиво онда када говори о локалној историји и догађајима из породичног предања. Овај факултетски образован човек и атеиста, који је већи дио живота провео у граду и као члан Партије остварио престижан професионални и социјални статус¹⁵, кроз стилизацију приче из прошлости, коју је слушао у породичном окружењу, кроз лексику и дијалекатске облике које иначе не користи, открива не само наративни предлојак него и властити наративни идентитет, упркос напору да се представи као објективан и обавијештен казивач који инсистира на именима, локалитетима, историографски провјерљивим појединостима.

Госпана (1940) је изразито талентован казивач и експресивност њеног исказа је изузетна. Она бојом гласа и интонацијом подражава дијалогске ситуације, коментарима оживљава амбијент и има изузетно наглашену склоност ка драматизацији. Њено приповиједање о томе како су *вјешали Невенку и Марка* интерпретирано је као трансфер трауме будући да у тренутку када се то збива има шест година, живи у другом селу, а актере и не познаје (в. Pandurević 2012: 199; Пандуревић 2018: 78). О томе шта се догодило сазнала је од сестре, тек доведене невјесте која присуствује догађају, а која јој је то *вавијек исјричавала...* Госпана се толико уживљавала у ситуацију, опонашала гласове, мимиком подржавала аудитивне и олфакторне сензације које прате говор о томе како су под жртвама, објешеним за руке изнад огњишта, наложили ватру: *Цврче оне чарайе, њоре, њуцају ноје доље, њоле...* Показивала је на своме тијелу гдје су биле ране од жице којом су били везани, откривајући трансфер трауме у тренутку када каже: *А ми висимо*. На тај начин она постиже и ефекат који се не може постићи нарацијом и дескрипцијом, а оно што се на умјетничком плану остварује у том моменту није више приповиједање већ поновно „извођење“ њене визије догађаја. Умјесто

15 Корпус снимљеног материјала који се односи на животну причу Миленка (1949) представља изванредну грађу за засебну анализу, у смислу разоткривања социјалне мимикрије, односно потиснутих и прикривених идентитета, као и представљања аутореклексивних коментара из перспективе интелектуалца – комунисте са „незгодним“ наслеђем породичне историје, који у осврту на другу половину двадесетог вијека и двоструку смјену идеолошких парадигми, исказује и двоструки пијетет, али и двоструки ресантиман.

наративног посредовања приповједачица „проживљава“ догађај, преносећи трауматско искуство и на слушаоце, указујући како је трајање наратива у породичном и памћењу локалне заједнице у великој мјери морало бити условљено и афективним, експресивним и имагинацијским приповједачким планом, односно креацијом самог казивача (Pandurević 2012: 199). Госпана често посеже и за патетиком тренутка, призивајући усменопоетску стилизацију: *А она баци њреда онај њендар, оне дукаџе: – На њи, ѡаѡа, моје младовање*. У подтексту њене приче пулсира негодовање и став да је сестра направила погрешан избор *ђе се угала у бандиѡску кућу*. То није израз идеолошке позиције у смислу актуелног опредјељења за партизане или четнике, него промишљање из аспекта патријархалне идеологије: *Ђаћа није дао да ѡође за Рајка, она није слушала, ѡобђејла...*

Млађа (1938) се најчешће задржава на доживљају егзистенцијалне тјескобе, и једина свједочи о личном искуству, из визуре дјетета, наглашавајући сегменте који откривају немоћ, неизвјесност, страх. Она говори о ратном одрастању уз жене (мајку и стрине), које дијеле оскудну и неизвјесну свакодневицу и будућност, говори о страдању цијеле породице због стрининог брата, четника који се није предао и положио оружје. Говори о женској солидарности, његовању стрининог болесног новорођенчета за вријеме њеног робијања, о принудном расељавању и сусрету са другим и другачијим. У понављаним разговорима задржава се увијек на истим сегментима приче, који нису важни за хронологију и историју, али су значајни за њено осмишљавање и вредновање људи и поступака. Такав сегмент је и прича о боравку у *шокачкој кући*, гдје су били протјерани, о домаћину, њиховој дјечи и домаћици Манди. О томе како им није било лако преживљавање у немаштини са властитом породицом, а камоли са још десетак избјеглица:

А Драган био мали, није имо нег три године, стално гурко њиову ћер. А она га узе у крило, извади из њедара неку крпу и у њој колачић, откину пола и даде Драгану. Пољуби га у главу и вели: – Немој дират моје Луце.

Раније већ навођен фрагмент о комадићу сапуна (уп. Pandurević 2012: 197–203) такође је карактеристичан за начин на који Млађа конструише властити наратив о Другом свјетском рату, партизанима и четницима. Њена конструкција укључује и сасвим непримјерено, и у стварности мало вјероватно ословљавање сељанке од стране партизана са *ѡсѡѡо*. Овај детаљ подржава и одражава перцепцију гесте којом се упркос свим идеолошким размирицама потврђује иконичност мајке-дојиље у вриједносном систему патријархалног свијета. Осим учачања и наглашавања његових пукотина, њене наративе обиљежила је, дакле, и дирљива потреба да се оне премосте.

На пресеку њихових исказа конструише се прича о четнику Митри¹⁶, који је предводио народни устанак, пребјегао на другу

¹⁶ Станко (1940) је једини казивач у овом избору који није имао интерес или потребу

страну и тамо остао до краја. Обликована је као епска биографија коју граде слике краљевог гардисте на бијелом коњу (на јединој фотографији коју је сестра Невенка крила на дну дјечје колијевке, упркос свакодневним „обиласцима“ и претресима „народних власти“), слике Митре као устаника – партизана *са црвеним ђуловима* (петокракама, прим. аут.) *које му је на кайи и на раменима жена навезла*, који долази на очеву славу, затим слика заштитника „сиротиње раје“ који од сабораца партизана тражи да баби врате одузету свијећу коју је чувала за Божић. Слиједе слике оклеветаног јунака, који се сумњичи да *издаје нашу борбу и Партију*, затим слике истрајавања на мукама и одметника који спознаје „стање ствари“ и прелази у четнике. И у наставку се ова биографија гради као епска и као хајдучка, упркос покушају истраживача да проблематизује њене кључне аспекте (*Зашио се није предао? Да ли је знао да збој њега сѝрада ѝородица?*; уп. Пандуревић 2018: 70–93). Мада превасходно јесу усмена историја, у којој важно мјесто заузима доживљај историјског збивања, утисак је да су ове „приче из живота“, обликоване кроз биографски или аутобиографски дискурс, често структуриране према препознатљивим мотивима и моделима усмене књижевне традиције, као што су представе о храбрости „нашег“ јунака и његовом моралном ставу с једне, те о подлости и ниским побудама противника, с друге стране, мотиву издаје као традицијском моделу тумачења пораза, породичне солидарности, искушавања оданости кроз епизоде о јатацима, потјерама, истрајавању на мукама, конкретизацији етичких норми кроз метанаративне коментаре о гријеху и казни. Скривање у земуницама (*буњкерима*), хајке, јатаци, отпори, искушења, истрајавања и суровости дио су наратива који призива епску матрицу. Свједочење о Митрином животу се ту и завршава, а даље иде нагађање које се такође осмишљава у епском кључу:

Не зна се шта је било ш њим. Неки кажу да је погино неђе у Славонији. Марко, ћаћа му, никад није дао да упале свијећу... Кажу да је са још двојицом ноћу прешо Саву, да га је за паре превезо неки са чамцем. Тајно. И да се тамо крио у земуницама. Кажу да су једном, с прољећа, изишли да нађу шта за јело, морила и' глад, није свој терен, нема никог свог. И да је опалио метак да убије јелена. То је било тамо на Папуку. Издао га метак. Није знао да је тамо војска, ЈНА, на војној вјежби. Ту га и саранили, нису знали ни ко је, ни шта, ни одакле. Наши људи, који су послѣје ту са коњима радили, кажу да су им мјештани показивали ђе је гроб четника. Али то се не зна... је ли тако било.

да се осврне конкретно на ову тему, односно једини који са осталима није повезан породичним или родбинским везама. У контексту овог рада, његово казивање се доноси у изводу као пресјек амбијента, атмосфере, социјалних и историјских околности у којима се на фону усмене историје конструише породично предање. И одабрани фрагменти интервјуа са Петром (1954) у структури овог рада имају исту функцију.

Излазак из биографског у простор фикције интензивира ону „радост препознавања“, тако својствену усменој комуникацији, и крај ове животне приче стилизује се кроз симболичну раван обреда прелаза, при чему наизглед неважни детаљи, као што је ноћни прелазак преко ријеке, бродар који ту „услугу“ наплаћује, и јелен који учествује у посљедњем чину „преласка“, у фолклористичкој визури истраживача имају своје постојано мјесто. Испоставља се да су архетипске матрице патријархалне културе (а не само структурирање нарације на традиционалним наративно-реторичко-сижејним моделима) парадигматичне и утицајне у процесу обликовања референцијалне и, нарочито, евалуативне равни наратива о Другом свјетском рату и Револуцији, забиљежених у селу Јаворани у периоду од 2012. до 2022. године.

У представљеним наративима, који се овдје нужно наводе само у фрагментима, осим равни нарације (догађаја о којима се приповиједа) могуће је, дакле, препознати и метанаративни ниво вредновања и процјене догађаја и међуљудских односа у времену које је за казиваче попримило семантичка обиљежја безбожничког „пошљедњег времена“, у коме су из темеља уздрмане патријархалне институције крвног сродства, кумства, родних улога, комшијске и људске солидарности (уп. Пандуревић 2018: 70–93). Као и у класичним дјелима народне књижевности, и ово епско и судбинско вријеме, вријеме Народноослободилачке борбе и Револуције, уоквириле су слике небеских знамења (крвавих барјака) и јака црквених звона.

Закључује се да у наративној организацији личног и колективног сјећања казивачи често посежу за традиционалним обрасцима који обезбјеђују прихватљиву интерпретацију (за породичне, а онда и личне идентитете) фундирајућих догађаја и поступака који су из аспекта званичног, идеолошког прихватљивог и потенцираног дискурса деградирани, смјештајући наратив у јасно препознатљив социокултурни и идеолошки контекст традиционалне културе, на чијим рушевинама је ницао нови свијет у коме је, тек по изузетку, било мјеста и за њих.

ЛИТЕРАТУРА

Ђорђевић Белић, Смиљана и Пандуревић Јеленка. „Фолклор народноослободилачке борбе (НОБ-а). Изазов постсоцијалистичке и пост-југословенске хуманистике“. *Књижевна историја* 53. 174 (2021): 163–185.

Медар Тањага, Ирена, Јеленка Пандуревић и Драгица Панић Кашански. *Немајтеријално културно наслеђе. Теоријски, методолошки и административни аспекти*. Бања Лука: Филолошки факултет, 2017.

- Пандуревић, Јеленка „Књижевност транскрипта. Теоријски аспекти“. *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик* 63. 1 (2015): 71–85.
- Пандуревић, Јеленка. „Словенска фолклорна анималистика као оквир за конструисање наративног идентитета“. *Филолоџ* 17 (2018): 70–93.
- Bošnjaković, Žarko i Biljana Sikimić. *Bunjevci. Etnodijalektološka istraživanja 2009*. Novi Sad, Subotica: Matica srpska, Nacionalni savet bunjevačke nacionalne manjine, 2013.
- Čanak, Marijana. „Sjećanja žena: elementi literarnosti i pokušaj žanrovskog određenja“. *A što ću ti ja jedna pričat*. Prir. Svenka Šavić i dr. Novi Sad: Futura publikacije, Ženske studije i istraživanja, 2008, 12–16.
- Dijanić, Dijana, Mirka Merunka Golubić, Iva Niemčić i Dijana Stanić. *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2004.
- Denzin, Norman K. and Yvonna S. Lincoln (eds.). *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks: Sage, 1994.
- Denzin, Norman K. and Yvonna S. Lincoln (eds.). *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks: Sage, 1998.
- Halmi, Aleksandar. *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap, 2005.
- Hammersely, Martin and Paul Atkinson. *Ethnography: Principles in Practice*, London: Taverston, 1997.
- Ilić, Marija. „Ideologija nostalgije u etnolingvističkom intervjuu“. *Etnološko-antropološke sveske* 15. 4 (2010): 65–75.
- Jambrešić, Renata. „Svjedočenje i povijesno pamćenje. O pripovjednom posredovanju osobnog iskustva“. *Narodna umjetnost* 32. 2 (1995): 165–185.
- Janković, Branimir. „Teorijsko-istraživački pristupi / historija sjećanja i pamćenja“. *Historijski zbornik* 63. 1 (2010), 269–311.
- Kovačević, Ivan, Žarko Trebješanin i Dragana Antonijević. „Teorijsko-pojmovni okvir za proučavanje nostalgije“. *Antropologija* 13. 3 (2013): 9–26.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja, 2006.
- Okiihiro, Gary. “Oral History and the Writing of Ethnic History: A Reconnaissance into Method and Theory”. *Oral History Review* 9 (1981): 27–46.
- Pandurević, Jelenka. “Narratives about the Second World War between Oral History and Folklore Tradition”. *Belief Narrative Genres*. Eds. Zoja Karanović and Willem de Blécourt. Novi Sad: Filozofski fakultet, ISFNR, 2012, 197–204.
- Polkinghorne, Donald. “Validity Issues in Narrative Research”. *Qualitative Inquiry* 13. 4 (2007): 471–486.
- Potkonjak, Sanja. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
- Roberts, Brian. *Biographical Research*. New York: Open University Press, 2002.
- Smith, Sidonie and Julia Watson. *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2001.

Tompson, Pol. *Glas prošlosti. Usmena istorija*. Beograd: Clio, 2012.

Škrbić Alempijević, Nevena, Sanja Potkonjak i Tihana Rubić. *Misliti Etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.

Jelenka Pandurević

Through the Thick of Tito's Revolution and Thin of Oral History

Summary

This paper is located at the intersection of interest in the (meta)theoretical aspects of oral history, life stories, (auto)biographical narratives and family oral history, as well as in the representation of a reflexive relationship not only to one's own experience of field research, but also to the understanding of the context that made possible the articulation and transmission of voices in the background of the great narratives of the National Liberation Struggle and the Socialist Revolution. What comes to light is that the archetypal matrices of patriarchal culture (and not just structuring the narrative on traditional narrative-rhetorical-plot models) are paradigmatic and influential in the process of shaping the referential and, especially, the evaluative level of the narratives about the Second World War and the Revolution, as recorded in the village of Javorani in the period between 2012 and 2022. It is concluded that in the narrative organization of personal and collective memory, narrators often reach for traditional patterns that provide an acceptable interpretation (acceptable for family identities as well as personal ones) of foundational events and actions that have been degraded from the positions of the officially promoted, ideologically acceptable discourse, placing the narrative in clearly identifiable sociocultural and ideological context of traditional culture.

Keywords: World War II, oral history, life stories, family history, (auto)biographical narrative

Примљен: 10. 10. 2021.

Прихваћен: 1. 3. 2022.